

Ali Maryam and the Amin al-Dowleh Timcheh: A Misattribution

Mohammad Mashhadi Nooshabadi

Associate Professor, Department of Religions and Philosophy, Faculty of Literature, University of Kashan.
Email: mmn5135@kashanu.ac.ir

Received: 21/03/2025

Accepted: 15/08/2025

Abstract

One of the important Qajar-period buildings in Kashan is Amin al-Dowleh Timcheh, for which, as is the case with many other buildings, there is no reliable and definitive information concerning its architect. Given the widespread circulation of the incorrect claim attributing the construction of this building to Muhammad Ali, a Kashani architect known as Ali Maryam, and its extensive dissemination across various websites, social media platforms, and even some scholarly writings, it was necessary to develop a coherent and well-documented text to correct this misconception and critically evaluate the aforementioned attribution based on the available evidence. To this end, the present article, adopting an analytical approach and drawing upon documentary and field sources—including interviews with experts and relevant individuals, among them the first person to put forward this claim—along with an examination of the historical and chronological feasibility of the attribution through evidence such as the inscription on his gravestone and an assessment of the architectural quality of buildings attributed to Ali Maryam, arrives at the conclusion that Ali Maryam was one of Kashan's architects and that he was responsible for the construction of several relatively unremarkable buildings. However, attributing the construction of the Amin al-Dowleh Timcheh and Kashan's well-known historic houses to him is untenable, both in terms of chronology and in light of the extent of his architectural capabilities. Nevertheless, it is possible that, during his adolescence or youth, he participated in the construction of Amin al-Dowleh Timcheh as a laborer or assistant to the master builder. At the same time, the claim that the building was constructed by Ramadan Ali Tupchi, another Kashani architect, warrants further investigation.

Keywords: Amin al-Dowleh Timcheh of Kashan, Ali Maryam, Qajar-period architecture, Kashan Bazaar, architectural attribution

Extended Abstract

Introduction

Although the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh—one of Kashan's most significant Qajar-period monuments—remains unknown, Seyfollah Aminian attributed its construction, along with several other important historic buildings in Kashan, to Ali Maryam without presenting any documentary evidence. The publication of this claim in *Asar Journal* caused Ali Maryam to be widely recognized as the architect of the Timcheh and several other distinct Qajar houses in Kashan. However, this reputation lacked a reliable historical foundation and distorted the scholarly understanding of Qajar architecture in Kashan. To address the need to correct these misconceptions, this study aims to examine the competing views regarding the builders of these buildings. Alongside that, this study introduces Ali Maryam and reviews the buildings attributed to him in Kashan. Drawing upon historical documents, oral accounts, and critical analyses, this study evaluates the claim that Ali Maryam is the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh.

The Amin al-Dowleh Timcheh

Kashan is one of the most important historical cities in Iran and contains numerous valuable monuments from different historical periods. Among them, the Kashan Bazaar complex is one of the most significant monuments of the Islamic period in Iran. In addition to its several-kilometer-long main bazaar axis, it encompasses dozens of valuable historical structures. The Amin al-Dowleh Timcheh is the most magnificent timcheh in the Kashan Bazaar and one of the outstanding monuments of the Qajar era in the city. It was constructed in (1868–1870 CE) by the order of Farrokh Khan Amin al-Dowleh (1813–1871 CE). This monumental architectural work consists of a grand domed central hall, an entrance vestibule, and numerous chambers arranged on three levels, including shops, upper rooms, and basement spaces. Several European travelers, Qajar-era historians from Kashan, and Hasan Naraghi during the Pahlavi period praised the artistic and architectural excellence of this remarkable building.

Ali Maryam

One of the major challenges in the architectural history of Kashan is that the builders of many of its most important monuments—including Kashan's renowned historic houses such as the Borujerdi, the Tabatabaei, the Abbasian, and the Ameri houses—have remained unknown. Likewise, the architects of major structures within the bazaar, including its timchehs and particularly the Amin al-Dowleh Timcheh, have not been verified with certainty. Nevertheless, some writers have attributed these buildings to Ali Maryam. Mohammad Ali Memarian, better known as Ali Maryam, son of Mohammad Sadeq, was a Qajar-period master builder who died in CE 1931. A limited number of works, attributed to him, have survived.

Assessing the Attribution of the Amin al-Dowleh Timcheh to Ali Maryam

1. Examining views based on oral traditions

Aminian was the first to identify Ali Maryam as the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh, relying solely on an oral tradition. He also attributed the Tabatabaei House, the Borujerdi House, and the Amin al-Dowleh Timcheh to Ali Maryam, although he presented no supporting evidence. The architect, Akbar Helli, who conducted extensive research on the oral history of Kashan's architecture, argued that Ali

Maryam lacked the expertise required to construct such outstanding buildings and that these monuments predated his active professional life. Interestingly, after Helli presented this view, Aminian himself withdrew his earlier claim that Ali Maryam had built the Timcheh and the famous historical houses of Kashan.

2. Evaluating the architectural works attributed to Ali Maryam

Another criterion for assessment is the architectural quality of the buildings attributed to Ali Maryam—namely, the Saleh Beyk Water Reservoir, the Mausoleum of Seyyed Mohammad Alavi Borujerdi, and the rasmibandi decoration of the Golcheghaneh shrine. Field investigations of these three monuments indicated that they possessed only limited architectural and artistic significance. This stands in marked contrast to the hundreds of monumental Qajar-period buildings in Kashan, which display refined architectural elements and sophisticated decorative features. By comparison, the buildings attributed to Ali Maryam exhibit none of these distinctive characteristics and contain no noteworthy architectural ornamentation.

3. Examining Ali Maryam's lifetime and the construction date of the Amin al-Dowleh Timcheh

Unlike plenty of unreliable information that concerned Ali Maryam, largely based on oral traditions, the date of his death is documented and unequivocal. Indeed, the only surviving written evidence relating directly to Ali Maryam is his gravestone, which records the year of his death as CE 1931. For a better understanding of the subject, it is useful to compare the chronology of Ali Maryam's life with that of the construction date of the Amin al-Dowleh Timcheh, which was completed in 1868 CE. Ali Maryam died in 1931 CE, approximately sixty-five years after the completion of the Timcheh. Although his exact birth date is unknown, oral traditions generally suggested that he lived between eighty and eighty-five years, placing his birth around 1848-1853 CE. If this estimate were correct, he would be about fifteen years old when the construction of the Amin al-Dowleh Timcheh began. Even if it were assumed that Ali Maryam lived to around ninety years of age, he would still be only in his early twenties during its construction. It, thus, seems highly unlikely that this building could have been designed by Ali Maryam, in his early twenties—a building which, according to Zarabi, was unparalleled in Iran and in which "master builders of extraordinary skill, like the legendary Sinimmar, erected a single roof that leaves all observers astonished."

4. Reconciling the different accounts: The actual relationship between Ali Maryam and the Amin al-Dowleh Timcheh

Bayza'i, who had personally met Ali Maryam, writes that he had worked under the master builder responsible for the Amin al-Dowleh caravanserai. It is likely that Bayza'i obtained this information directly from Ali Maryam himself. This account is consistent with Ali Maryam's age and resolves the historical inconsistencies discussed above. Although no definitive conclusion can be reached, this interpretation offers a plausible explanation for the widespread belief that Ali Maryam was the builder of the Amin al-Dowleh Timcheh. Furthermore, according to some oral investigations, the principal architect or builder of the Amin al-Dowleh Timcheh was Ramadan Ali Tupchi. No reliable documentary evidence concerning Tupchi or his works has survived, except that he is generally identified as the father of Master Ja'far Mi'mar.

Conclusion

In conclusion, the following points are emphasized:

1. The claim that the Amin al-Dowleh Timcheh was built by Ali Maryam has been rejected by specialists in the field, and even the individual who originally advanced this attribution subsequently withdrew his claim.
2. No reliable historical source has identified or confirmed Ali Maryam as the architect of the Timcheh.
3. The buildings attributed to Ali Maryam are relatively ordinary structures and are by no means comparable to the architectural masterpiece represented by the Amin al-Dowleh Timcheh.
4. From a historical perspective, it is highly improbable that Ali Maryam was of sufficient age and professional standing to have been entrusted with the construction of such a monumental building.
5. The same considerations apply, to varying degrees, to the attribution of several of Kashan's well-known historic houses to Ali Maryam. For the reasons discussed above, he cannot reasonably be regarded as their builder.
6. Nevertheless, it remains entirely possible that, as Bayza'i records, Ali Maryam served as an apprentice to the builder of the Timcheh during his adolescence or early adulthood or that he later participated in restoration work on the building.
7. The alternative claim that Ramadan Ali Tupchi was the architect of the Timcheh cannot be dismissed outright; however, it requires further investigation should additional documentary evidence or historical corroboration become available.

دو فصل نامه علمی کاشان شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴
دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۹۹-۷۰
مقاله علمی پژوهشی

علی مریم و تیمچه امین الدوله؛ انتسابی نابہ جا

محمد مشهدی نوش آبادی*

چکیده

یکی از بناهای مهم دوره قاجاری کاشان تیمچه امین الدوله است که مانند بسیاری از بناها از معمار آن اطلاع موثق و قطعی در دست نیست. با توجه به رواج ادعایی نادرست مبنی بر نسبت دادن ساخت این بنا به محمدعلی معمار کاشانی (علی مریم) و بازتاب گسترده آن در برخی پایگاه‌های اینترنتی، شبکه‌های اجتماعی و حتی پاره‌ای نوشته‌های پژوهشی، ضرورت داشت متنی منسجم و مستند برای رفع این برداشت شکل گرفته و انتساب مذکور بر پایه شواهد موجود مورد ارزیابی نقادانه قرار گیرد. این مقاله بدین هدف با رویکردی تحلیلی و با استفاده از منابع اسنادی و میدانی، اعم از مصاحبه با صاحب‌نظران و افراد ذی‌ربط، از جمله اولین مطرح‌کننده این ادعا و هم‌چنین بررسی امکان تاریخی و زمانی این انتساب از طریق اسنادی مانند محتوای کتیبه سنگ قبر وی و بررسی کیفیت معماری ساخته‌های منسوب به علی مریم به این نتیجه می‌رسد که علی مریم یکی از معماران کاشان است که ساخت برخی بناهای نه‌چندان شاخص کار اوست، اما انتساب ساخت تیمچه امین الدوله و خانه‌های تاریخی معروف کاشان به وی هم به لحاظ زمانی و هم به لحاظ میزان توانایی‌هایش منتفی است، گرچه ممکن است در نوجوانی یا جوانی به‌عنوان کارگر و کمک‌دست بنا در ساخت تیمچه امین الدوله مشارکت داشته باشد. درعین حال ادعای ساخت این بنا توسط رمضان‌علی توپچی معمار دیگر کاشانی قابل بررسی است.

کلیدواژه‌ها: تیمچه امین الدوله کاشان، علی مریم، معماری دوره قاجار، بازار کاشان، انتساب معماری.

* دانشیار گروه ادیان و فلسفه، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. mmn5135@kashanu.ac.ir

مقدمه

یکی از بناهای مهم و شاخص دوره قاجاری بازار کاشان تیمچه امین الدوله است. از چالش‌ها و ابهامات درباره این بنا، معمار یا به تعبیری سازنده اصلی آن است. هیچ سند و شاهی در دست نیست که براساس آن سازنده این بنای مهم و باشکوه را شناسایی کنیم. برخی براساس روایت‌های شفاهی رمضان علی توپچی، از معماران قاجاری کاشان، را سازنده این بنای معرفی کرده‌اند، اما هیچ نشانه دیگری جز همان روایت شفاهی در دست نیست. در این میان سیف‌الله امینیان، یکی از مدیران سابق میراث فرهنگی، بدون ارائه شواهد و مدارک، ساخت این بنا و چند بنای مهم تاریخی دیگر کاشان را به علی مریم، یکی از معماران دوره قاجاری کاشان نسبت داده است. این در حالی است که صاحب‌نظران و پژوهشگران تاریخ معماری کاشان انتساب این بنا به علی مریم را به کلی رد می‌کنند. با این اوصاف انتشار مقاله وی در مجله «اثر» و نشر گسترده این پندار در فضای مجازی، پایگاه‌های اینترنتی و اقوال فعالان گردشگری و علاقه‌مندان به میراث فرهنگی و حتی کتاب‌ها و مقالات علمی، باعث شده که امروزه علی مریم به عنوان سازنده این تیمچه و بسیاری از خانه‌های مهم قاجاری کاشان شهرت پیدا کند (از جمله حیدری سورشجانی، ۱۳۹۳: ۱۱ و ۱۳)، درحالی که این شهرت کاذب است و فهم علمی و واقعی از آثار معماری دوره قاجار کاشان را با خدشه مواجه می‌سازد. لذا برداشتن ابهام و رفع اشتباهی جاافتاده درباره این بناهای ارزشمند و طرح دیدگاه‌های متعارض در این زمینه ضروری است، ضمن این که در این مقاله علی مریم معرفی و به آثار منسوب به وی در کاشان اشاره می‌شود. درواقع مقاله در پی آن است که ادعای ساخت این بنا توسط علی مریم را مورد سنجش قرار داده، صحت و سقم آن را بررسی کند؛ از این رو با گویندگان و نویسندگان این دیدگاه‌ها گفت‌وگو شده و دقیق‌تر این مسئله مورد پرس و جو قرار گرفته است. این جست‌وجوی میدانی فهم درست و دقیق‌تری از نظریات متقابل را به دست داده و سوء تفاهات موجود را رفع می‌کند، سرانجام با توجه به دیدگاهی که مستقیماً از علی مریم نقل شده است، این انتساب نفی و منشأ طرح چنین خطایی مشخص می‌شود. در چارچوب گردآوری داده‌های پژوهش، دیدگاه‌های مطرح‌کننده این انتساب نیز مورد واکاوی قرار گرفته و نظر وی درباره این موضوع نیز پرسیده شده است.

پیشینه تحقیق

درباره علی مریم پژوهش‌هایی انجام شده و در برخی منابع دوره معاصر کاشان از وی نام برده شده است. از جمله حسین پرتو بیضایی، از نویسندگان دوران قاجاری و پهلوی، در کتاب *کاشانه دانش* (۱۴۰۰)، ذیل عنوان معماران اواخر دوره قاجار، به کوتاهی علی مریم را معرفی و از دیدارش با وی یاد کرده است. هم‌چنین سیف‌الله امینیان در مقاله‌ای با عنوان «استاد علی مریم معمار کاشانی» (۱۳۷۵) سعی دارد تا بر مبنای تکرار وایتی شفاهی، با واسطه و فاصله دو نسل، ساخت تیمچه امین‌الدوله و چند اثر دیگر را به وی منسوب کند.

اکبر حلی و فاطمه موسی‌نژاد در سلسله مصاحبه‌هایی که با معماران قدیم کاشان و بازماندگان آن‌ها انجام داده‌اند، اطلاعات قابل توجهی از آن‌ها و آثارشان ارائه و در سایت موزه هنرمندان کاشان ثبت کرده‌اند، از جمله آن‌هاست اطلاعاتی مختصر درباره علی مریم و آثاری که در کاشان به وی منسوب است که بیش‌تر این اطلاعات با مدعیات امینیان هم‌خوانی ندارد. در این تحقیق که با مصاحبه از فروغ‌زمان معماریان (نوه علی مریم و فرزند عباس مریم) و برادرش استاد محمد انجام شده، ساخت خانه‌های تاریخی و تیمچه امین‌الدوله توسط علی مریم نفی شده است. هم‌چنین علی‌اصغر شاطری در کتاب *مزارات کاشان* (۱۴۰۰)، ضمن معرفی علی مریم و محل دفن وی، بر پایه اطلاعات سنگ قبر و مصاحبه با علی‌اصغر تسلط، از معماران کاشان، انتساب ساخت تیمچه امین‌الدوله و خانه‌های مهم تاریخی کاشان به وی را نفی می‌کند.

بازار کاشان

کاشان به‌عنوان یکی از شهرهای مهم تاریخی ایران دارای بناهای شاخص، مشهور و ارزشمندی از دوره‌های مختلف تاریخی است. از آن میان مجموعه بازار کاشان یکی از مهم‌ترین آثار دوره اسلامی ایران است که به‌جز راسته چند کیلومتری اصلی، ده‌ها اثر باارزش تاریخی در آن قرار دارد. در راسته اصلی چند بازار بزرگ قرار دارد که عبارتند از بازار مسگرها، بالابازار، بازار میانه‌چال (قیصریه) و گذر نو، بازار پانخل، هم‌چنین بازارچه‌ها و کاروان‌سراها و تیمچه‌های متعدد پیرامون آن؛ به‌جز آن آثار مذهبی مهمی نیز در مجموعه بازار هست که اهمیت تاریخی و فرهنگی دارد که از جمله آن می‌توان به مسجد عمادی (بازمانده از دوره تیموری)، مدرسه و مسجد سلطانی (از دوره فتح‌علی‌شاهی)، زیارتگاه‌های شاه‌یلمان و درب‌زنجیر (از پیش از صفویه و اوایل صفوی) اشاره کرد (تصویر ۱).

تصویر ۱: عکس هوایی محدوده بازار کاشان و خیابان‌های اطراف سال ۱۳۳۵ خورشیدی

بازار کاشان بنا بر اسناد موجود لااقل تا دوره ایلخانی قدمت و شهرت داشته است و به احتمال زیاد اصل آن از دوران سلجوقی (حاج قاسمی و دیگران، ۱۳۸۳: ۷۷) و ماقبل آن است. در دوره قاجاری بازار کاشان دستخوش تحولات زیادی می‌شود، گویا بسیاری از بناها در زلزله دوره زندیه خراب و فضاهای جدید متناسب با شرایط و امکانات و ضروریات زمانه ایجاد می‌شود. از جمله ایجاد کاروان‌سراها، سراها و تیمچه‌های بزرگ که به شکل گسترده‌ای مورد توجه قرار می‌گیرد. برخی آن‌ها عبارتند از کاروان‌سراهای گمرک، سرای نو، زغالی، غفارپور، میرپنج، نراقی‌ها، قمی‌ها، چهارگوش، ملک و تیمچه‌های برقی، صباغ، بخشی و امین الدوله. معمولاً به تیمچه‌ها کاروان‌سرا یا سرا هم می‌گویند، گرچه به نظر می‌رسد که شاخص تعیین تیمچه از کاروان‌سرا در بازار کاشان مسقف بودن فضای میانی در تیمچه است. گاهی تیمچه را به عنوان کاروان‌سرای کوچک در مقابل تیم به عنوان کاروان‌سرای بزرگ آورده‌اند و گاه در معنای کاروان‌سرا و سرای سرپوشیده که در حجره‌ها و غرفه‌های متعدد آن بازرگانان به کسب و کار اشتغال دارند (تصویر ۲). این واژه در متون کهن نیز در مقابل تیم آمده است «و تیمچه‌های بازار و مدرسه فارجک و تیم کفشگران بسوخت» (بهشتی و قیومی بیدهندی، ۱۳۸۸: ۱۵۰). به هر روی در کاشان این اصطلاح برای کاروان‌سرا یا سراهای سرپوشیده معمول بوده است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۱۲۱) با این اوصاف این بنا به عنوان کاروان‌سرا و سرا هم نامبردار بوده است، چنان‌که ضرابی از آن به عنوان تیمچه و کاروان‌سرا نام می‌برد (ضرابی، ۱۳۴۱: ۴۲۶) و عبدالرسول مدنی دیگر نویسندۀ دوره قاجار با عنوان «سرای امین الدوله (مدنی کاشانی، ۱۳۷۸: ۵۳).

فرخ‌خان امین‌الدوله و ساخت و سازهای وی در بازار کاشان

فرخ‌خان از دولت‌مردان بزرگ و بانفوذ دوره قاجاری در دوران سلطنت محمدشاه و ناصرالدین‌شاه، که علاوه بر صدارت و وزارت مدتی نیز در کنار دیگر مسئولیت‌هایش، حکومت کاشان را بر عهده داشته است. وی از خاندان برجسته غفاری است که از اواخر دوره صفوی تا اواخر دوره قاجاری جایگاه سیاسی، علمی و هنری قابل‌ملاحظه‌ای داشته و هنرمندانی مانند صنیع‌الملک و کمال‌الملک از آن خاندان برخاسته‌اند. امین‌الدوله در کاشان دست به اقدامات زیادی زده است، بسیاری از قنات‌ها و مزارع کاشان به دستور وی حفر و ایجاد و بناهای متعددی ساخته و یا مرمت شده است.

باغ و عمارت فرح‌آباد در نزدیکی روستای برزآباد، که رو به ویرانی است، یکی از آثار اوست. در بازار شهر نیز به دستور وی ساخت‌وسازهای گسترده‌ای انجام گرفته است، از جمله بازار نو مسگران در راستای بازار مسگران کنونی و چارسوقی بزرگ در محل فعلی میدان دروازه دولت. بر اساس گزارش ضربی این بازار که امین‌الدوله تقریباً هم‌زمان با تیمچه مورد بحث ساخته است از میدان دروازه دولت و چارسوق بلند آن تا وسط میدان سنگ ادامه داشته و دارای راسته‌ای عریض و ارتفاعی بلند بوده، چنان‌که بر بالای ۱۲۰ دکان آن بالاخانه فرنگی‌ساز داشته است. هم‌چنین در فواصل بازار و در فاصله حدود پنجاه‌متری از هم دو کاروان‌سرا روبه‌روی یک‌دیگر ساخته شده که در آن نیز عمل مسگری انجام می‌شده است (ضربی، ۱۳۷۷: ۲۲۷ و ۲۲۸). نراقی ذکر می‌کند که این بازار بعد از مرگ فرخ‌خان (۱۲۸۸) رو به ویرانی نهاد و چارسو و بازار به دلیل ایجاد میدان دروازه دولت و ساخت خیابان رضاعباسی در اوایل دوره پهلوی از بین رفته است (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۰۴). از چهارسوی دروازه دولت اطلاع درستی نداریم، اما ممکن است در عظمت هم‌ردیف تیمچه امین‌الدوله بوده باشد، عبدالحسین سپهر از نویسندگان اواخر دوره قاجاری درباره آن می‌نویسد: «و یکی دیگر چهارسویی پنجاه‌قدم به دروازه دولت از قدیم ساخته شده که سی و چهار ذرع شاه در سی و چهار ذرع می‌باشد که به قول معمارهای کارکرده کاشان در هیچ مملکتی چنین چهارسوی ساخته نشده و قوه هیچ معماری در ایران نبوده» (سپهر، ۱۳۷۸: ۳۶).

تیمچه امین‌الدوله زیباترین تیمچه بازار کاشان و یکی از آثار شاخص دوره قاجاری کاشان است که در شرق چارسوق قیصریه و در جنوب تیمچه بخشی در سال‌های ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ قمری به دستور فرخ‌خان امین‌الدوله (۱۲۲۹-۱۲۸۸ ق.) ساخته شده و به نام وی شهرت یافته

است. این اثر معماری باشکوه شامل بنای گنبدخانه اصلی و یک هشتی و حجره‌های متعدد شامل دکان، بالاخانه و فضای زیرزمینی است که سه طبقه را تشکیل می‌دهند.

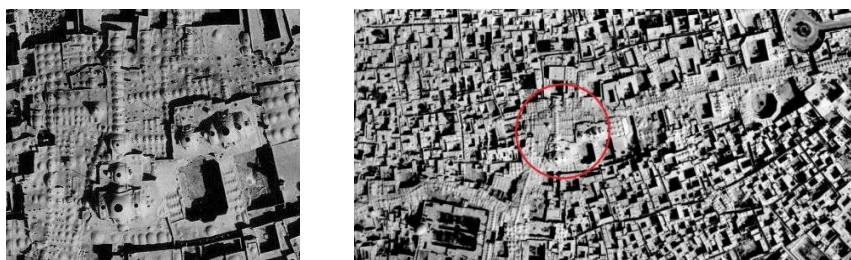

تصویر ۲: بازار قیصریه در محل تلاقی دو محور اصلی: خط‌های آبی‌رنگ (محور اول)، خط‌های قرمز رنگ (محور دوم)، خط بنفش‌رنگ (هم‌پوشانی دو محور)، عرصه سبز رنگ (بازار قیصریه) (مأخذ: جیحانی و صفیان: ۱۴۰۵)

تیمچه امین‌الدوله در گره اصلی بازار

تیمچه امین‌الدوله در مهم‌ترین گره بازار کاشان حول محور بازار قیصریه قرار داشته که گویا بنایی چهارسو و تیمچه‌مانند بوده است، اما بعد از خرابی به صورت چهارسویی چهاربازار درآمد، اطراف این ساختار گرهی پیچیده از بازارچه‌ها را به وجود آورده است. در این نقطه قانونی دو مسیر مهم شهر تلاقی دارد؛ یکی از سمت دروازه دولت، میدان‌سنگ و بالابازار به جانب بازار گذر نو، بازار پانخل و سرانجام دروازه فین و دیگری از دروازه سابق حاج جمال، محله تمقاچی‌ها (خیابان باب‌الحوائج) و ورودی مسجد تبریزی‌ها به سمت درب‌زنجیر، محله محتشم و دروازه اصفهان (تصویر ۲). از این جهت در دوره قاجاری بناهای تاریخی ارزشمندی در این محدوده ساخته شد، از جمله دو تیمچه بخشی (حاج محمدحسین ملک‌التجار) و

امین‌الدوله که با هم شباهت‌هایی دارند و در مجاورت هم قرار گرفته‌اند (تصویر ۳). با توجه به این‌که تیمچه امین‌الدوله از تیمچه بخشی جدیدسازتر است، باید سبک ساخت و تزئینات آن از تیمچه بخشی الهام گرفته شده باشد، با دهانه‌ای وسیع‌تر و ساختار و نمایی بهتر و باشکوه‌تر.

تصویر ۳: موقعیت گره قیصریه (میان‌چال)، تیمچه‌های امین‌الدوله و بخشی در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ خورشیدی

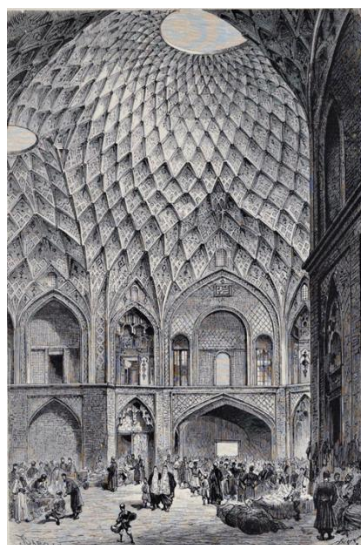

تصویر ۴: موقعیت گره میان‌چال و تیمچه امین‌الدوله عکس هوایی ۱۳۹۷ خورشیدی

گرچه در برخی منابع و سفرنامه‌ها به این تیمچه اشاره شده، اما اولین و بهترین توصیف این بنا از عبدالرحیم ضرابی است که خود، هنگام ساخت بنا در کاشان بوده و آن را دیده است. بنایی که به گفته وی هنوز در قسمت درب بازار کفش‌دوزان تکمیل نشده و درب آن باز نشده بوده است. وی در عنوان ابنیه و عمارات عالیۀ کاشان می‌نویسد: «یکی از بناهای مرتفعۀ عالیۀ منیعۀ تیمچه و کاروان‌سرای است که جناب جلالت‌مآب امین‌الدوله دو سال قبل در جنب چهارسوق بازار کاشان از گچ و آجر تراش و سنگ تراش و کاشی الوان احداث نموده و انواع نجاری‌ها و حجاری‌ها و نقاشی‌ها در آن به کار رفته، تیمچه سرپوشیده آن به‌همه‌جهت پیرایۀ اتمام پذیرفته، عمارات تحتانی و فوقانی آن به‌وضع‌های خوب و طرح‌های مرغوب است و استادان چرب‌دست

سنمآر نشان یک سقفی بر روی آن زده اند کہ عقل ناظرین حیران است. گمانم آن است کہ امروز در تمام ایران سقفی بہ آن عرض و طول و ارتفاع و خوبی دیدہ نمی شود و از دروب عالی گشودہ شود یکی بہ وسط چہار سوق شہر و یکی محاذی معبر بازار ریسمان فروشان. و کاروان سرای سرگشودہ و متفرعات ہنوز ناتمام است، پس از اتمام یک درب آن در وسط بازار کفش دوزہا گشودہ خواہد شد» (ضرابی، ۱۳۴۱: ۴۲۶).

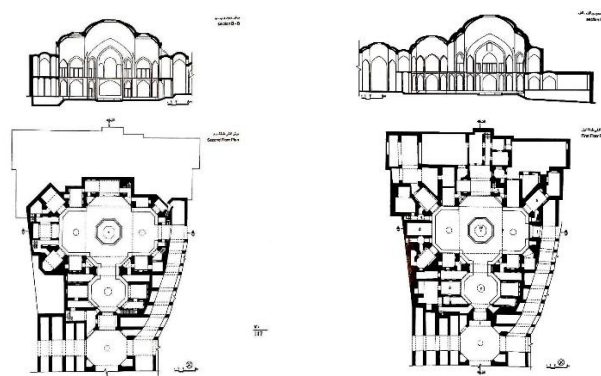

تصویر ۵: تیمچہ امین الدولہ در سال ۱۲۹۸ ق

(Dieulafoy 1887, 195)

مادام ژان دیولافوا (۱۸۸۱) ضمن توصیف بازار کاشان و کاروان سرائی آن، کاروان سرائی را توصیف می کند کہ باید کاروان سرائی امین الدولہ باشد، زیرا از میان تیمچہ ہا تنها عکس این تیمچہ را منتشر کردہ و توصیفاتش نیز با آن تطبیق می کند (تصویر ۵). وی می نویسد: «یکی از بہترین نمونہ ہای آن ہا کاروان سرائی تازہ است کہ تجار ساختہ اند. شکل آن مانند منشور مربع القاعدہ است (تصویر ۶). در دو طرف آن درب ورودی دارد. تمام بنا از آجر ساختہ شدہ و در سقف و دیوارہای آن آجرہایی بہ کار رفتہ کہ کنار آن ہا مانند کاشی لعاب دار برجستہ است و نمایش قشنگی دارد. در سقف آن ہم سہ روزنہ بزرگ است کہ بہ قدر کافی محوطہ را روشن می کند. این بنای مهم کہ پر از مال التجارہ گران بہاست بہتر از ہرگونہ احصائیہ و محاسبہ ای اهمیت تجاری و آبادی و ترقی شہر را نشان می دہد» (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹). ہم چنین توصیفی کہ پیرلوتی از کاروان سرائی می کند کہ خراب و ویران ولی بہ قدری با عظمت است کہ ہیچ دہلیز

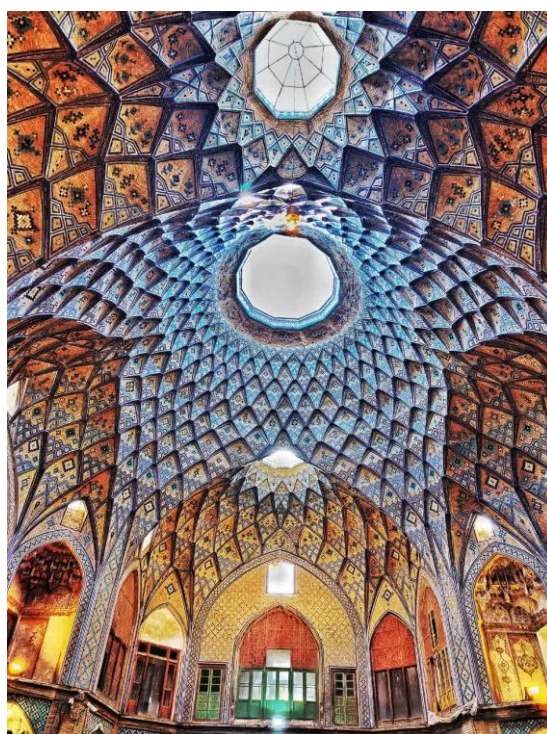
کلیسایی را از لحاظ بزرگی ابعاد نمی‌توان با آن مقایسه کرد، باید همین کاروانسرای امین‌الدوله باشد چون بلافاصله می‌افزاید «سردر این کاروانسرا را با کاشی‌های آبی‌رنگ مزین کرده‌اند» (ساطع، ۱۳۸۹: ۳۴۳). پرتو بیضایی به همین اندازه بسنده می‌کند که تیمچه تاریخی فرخ‌خان امین‌الدوله از حیث صنعت معماری در عداد ابنیه تاریخی این شهر به‌شمار می‌رود (بیضایی، ۱۴۰۰: ۱۲۱). حسن نراقی در دوره پهلوی ضمن توجه به بنا و استحکام آن پس از یک‌صدسال، تزئینات دل‌پسند و مطبوع هندسی سقف و مقرنس‌های آجر و کاشی آن را توصیف می‌کند و با توجه به نظر کارشناسان فنی این کاروانسرا را یکی از بهترین شاه‌کارهای برازنده معماری اصیل ایران در نیمه دوم قرن سیزدهم و نماینده فنون گوناگون می‌داند (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۰۰).

تصویر ۶: پلان طبقه اول و دوم تیمچه امین‌الدوله (حاجی‌قاسمی و دیگران، (ج ۱۰) ۱۳۸۳: ۶۹ و ۷۰)

این تیمچه یک هشتی و یک فضای میانی دارد و حجره‌ها در دو طبقه در پیرامون آن استقرار یافته‌اند (تصویر ۶). فضای میانه که مهم‌ترین بخش بناست قاعده‌ای منظم دارد، اما شکل آن از اشکال معمول هندسی نیست، بلکه شکل کشکولی است که محور طولی آن در جهت محور ورودی تیمچه، شمالی‌جنوبی است و دو نیم‌هشت به طرف شرقی و غربی دارد (حاجی‌قاسمی و دیگران، (ج ۱۰) ۱۳۸۳: ۶۶-۷۳؛ تصویر). فضای سه‌بخشی طاق گنبدگون و مدور و بخش میانی مرتفع‌تر است. یزدی‌بندی‌های طاق با آجر و کاشی‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، مشکی، سفید و زرد همراه با نقوش گیاهی در پرتو نور طبیعی سه روزن طاق میانی و روزن‌های قوس جناغی پای طاق، شکوه بی‌مثال و چشم‌گیری به هندسه و رنگ‌بندی سقف می‌دهد. طاق بروی دیوار طبقه دوم می‌نشیند و طرح ستون‌وار آن ارسی‌های حجره‌های بالایی را در بر گرفته به نمای آجری ستون‌ها می‌رسد (تصویر ۷).

همچنان که تزئینات کاشی مُعَقَّلی در لچکی‌های حجره‌های پایین و مقرنس‌های گچی در سقف ایوان‌چه‌های چهارگوشه با نقاشی‌های گل و بوته و همچنین مقرنس‌های گچی ورودی‌های منتهی به طبقه دوم کار را چشم نوازتر می‌کند. ازاره‌های بنا امروزه آجری است و گویا در دوره‌ای جایگزین سنگ شده است. کف‌فرش بنا از سنگ است و حوض هشت ضلعی میانی طراوت بنا را کامل می‌کند. هشتی طاق مدور منتهی به بازار میانه‌چال، دارای تزئینات گچی شامل یزدی‌بندی و آجرنمای گچی است و حجره‌های دوطبقه آن هم‌راستا با دیگر حجره‌های مجموعه است. این هشتی به منزله آستان ورود به فضایی شاهانه است.

تصویر ۷: سقف و طبقه دوم تیمچه امین الدوله

تا حدود نیم قرن پیش در غرفه‌های بالایی نقشه‌کشی قالی و خیاطی انجام می‌شده، دکان‌های پایینی محل تجارت فرش بوده و از غرفه‌های زیرین نیز به‌عنوان انباری استفاده می‌شده است (گزارش ثبتی، ۱۳۵۲). امروز نیز با این که تیمچه امین الدوله مانند دیگر تیمچه‌ها اهمیت تجاری و بازرگانی خود را تا حدود زیادی از دست داده است، اما هنوز به‌عنوان یکی از زیباترین عناصر

بازار کاشان مورد توجه اهالی شهر و گردشگران است و هر روز جمعیت زیادی از این بنای باشکوه و چشم‌نواز دیدن می‌کنند. دادوستد بیش‌تر حجره‌های این تیمچه به سمت تأسیسات گردشگری مانند صنایع دستی، چای‌خانه، عتیقه و کهنه‌فروشی سوق پیدا کرده است که مورد توجه گردشگران است. با این اوصاف هنوز هم چند تجارت‌خانه فرش دست‌باف کاشان در این تیمچه مستقر است. برخی دکان‌ها و به‌ویژه بالاخانه‌ها بسته شده و مورد استفاده نیست. تعداد معدودی اُرسی از بنای اولیه هم‌آوا با بقیه عناصر باقی مانده و در بیش‌تر موارد درهای فلزی جای آن را گرفته است (تصویر ۸). این تیمچه در ایام محرم و به‌ویژه تاسوعا و عاشورا مقصد و مرکز ثقل حرکت دسته‌های عزاداری شهر است و عموم هیئت‌های مذهبی در آن به سینه‌زنی و نوحه‌خوانی می‌پردازند. تیمچه امین‌الدوله با شماره ۱۰۱۶ در تاریخ ۱۳۵۲/۱۰/۲۹ به ثبت آثار ملی ایران درآمده است.

تصویر ۸: تیمچه امین‌الدوله، سمت راست از منظر ورودی و هشتی غربی؛ سمت چپ از منظر ورودی جنوبی

معماران کاشان

درباره معماران دوره قاجاری کاشان اطلاعات زیادی نداریم، باین‌که ضربی در تاریخ کاشان بزرگان همه مشاغل اعم از تجار و صاحبان صنعت و اهل زراعت را نام می‌برد، اما هیچ معرفی‌ای از صنف بنیان و معماران ندارد (ضربی، ۱۳۷۷: ۲۳۶-۲۴۱)، با این اوصاف برخی معماران دوره قاجاری را پرتو بیضایی معرفی اجمالی کرده است. هم‌چنین معماران دوره قاجاری و پهلوی و آثار برجای‌مانده از ایشان را حلی و موسی‌نژاد براساس مصاحبه شفاهی از خود معماران و یا بازماندگان معرفی و در سایت اینترنتی «خانه هنرمندان» بارگذاری کرده‌اند.

از جمله استاد حسین کاشانی که بنابر نقل بیضایی بر اساس کتاب *المآثر و الآثار* جزو معماران دربار ناصرالدین شاه بوده است. هم‌چنین استاد نصرالله آباد که در کاشان و تهران کار می‌کرده و

استاد حسین علی آباد (۱۳۸۲-۱۳۸۰ش) فرزند وی که در تهران کار می‌کرده است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۷؛ قس حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)؛ استاد ماشالله پامناری از ماهرترین معماران کاشان که آثاری در کاشان و خارج از کاشان ساخته است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۷-۹۸؛ حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)؛ استاد حسین مهندس معروف به حسین فرج (۱۳۸۵-۱۳۶۵ش) و فرزند وی حبیب‌الله (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)؛ استاد محمد حسن آبادی که در انواع فنون ماهر است و قریه وی حسن آباد نیز بناهای زبردست داشته و اکثر معماران کاشان از آن‌جا بوده‌اند؛ استاد حسین استادشعبان؛ استاد حسین علی تسلط؛ استادجعفرخان (که کاسه‌سازی باشکوهش در مدرسه سپه‌سالار برجاست و کاخ شهوند را برای رضاشاه پهلوی ساخته)؛ استاد علی محمدخان معروف به «بابا» (مورد توجه رضاشاه)؛ و استاد سیدجعفرخان سازنده شمس‌العماره (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۹) و حاج‌رضا عشق‌آبادی (۱۲۵۵-۱۳۵۰ش) که کارهای زیادی در کاشان و تهران انجام داده است (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰).

محمدعلی معماریان مشهور به علی مریم

یکی از چالش‌های مهم درباره تاریخ معماری کاشان این است که از سازندگان بناهای مهم کاشان از جمله خانه‌های تاریخی مشهور مانند خانه‌های بروجردی، طباطبایی، عباسیان، عامری‌ها و بسیاری دیگر اطلاعی در دست نیست. هم‌چنان که معمار بناهای مهمی در بازار مانند تیمچه‌ها و از جمله تیمچه امین‌الدوله نامشخص است. در مواجهه با این آثار معماری ارزشمند ذهن انسان به دنبال معمار و سازنده می‌گردد، اما وقتی هیچ اطلاعی از سازندگان این بناها نیست طرح یک نام، ولو غیرواقعی، می‌تواند این خلاء را پرکند؛ آن‌هم نامی ساده و زبان‌چرخ که در ترکیب با نام زنی، ویژگی خاص یافته است: «علی مریم».

محمدعلی معماریان مشهور به علی مریم فرزند محمدصادق، از استادکاران معمار قرن چهاردهم هجری است. گویا پدر علی مریم شغل شعرافی داشته است (امینیان، ۱۳۷۵: ۱۰-۱۱). از شهرت علی مریم برای وی اطلاع دقیقی نداریم، جز این‌که امینیان بر آن است که چون وی در ابتدای کار معماری سال‌ها برای خانمی به نام مریم کار می‌کرده، بدین نام شهرت یافته است (همان، ۱۷). از تاریخ تولد وی نیز اطلاع موثقی در دست نیست. حلی و موسی‌نژاد بر اساس تحقیقات شفاهی از نوادگانش تولد وی را ۱۲۶۵ هجری قمری قید کرده‌اند (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰)، وی به گواهی سنگ مزارش در نهم رمضان ۱۳۵۰ قمری درگذشته و در مزار فیض،

روبه‌روی مقبره مازندرانیان به خاک سپرده شده است. پسرش استادحسین (م ۱۳۷۱ق) نیز در کنار وی به خاک سپرده شده است (شاطری، ۱۴۰۰: ۴۹۷-۴۹۶). نوۀ وی علی معمار معروف به علی استادحسین (۱۳۱۱-۱۳۸۰ش) نیز از معماران کاشان بوده و آثاری چند از وی برجای مانده است (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰).

بر اساس تحقیقات شفاهی حلی و موسی‌نژاد، محله سکونت و پاتوق علی مریم محله و گذر صالح‌بیک بوده که امروزه بخشی از این محل و خانه وی در تعریض خیابان فاضل‌نراقی از بین رفته و بخشی از آن تبدیل به مغازه شده است. استاد وی شعبان‌علی پشت‌مشهدی (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰؛ قس؛ امینیان، ۱۳۷۵: ۱۰-۱۱) و شاگردانش را نصرالله آباد، حاج‌علی‌رضا عشق‌آبادی و محمد رئیس‌زاده ذکر کرده‌اند (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰). آثاری که در این گزارش ساخت آن‌ها به علی مریم منتسب شده عبارتند از آب‌انبار صالح‌بیک، مقبره سیدمحمد علوی بروجردی، رسمی‌بندی گنبد زیارتگاه گلچقانه و قسمتی از بنای مسجد آقابزرگ کاشان (حلی و موسی‌نژاد، ۱۴۰۰) که طبعاً باید مربوط به تعمیرات و الحاقات دوره‌های بعدی باشد، زیرا این مسجد پیش از تولد وی ساخته شده است.

امینیان دو خانه بنی‌کاظمی و حسینی در محله کوشک صفی را از آثار علی مریم می‌داند که در اصل از خانمی به نام مریم بوده است (امینیان، ۱۳۷۵: ۱۷)، ولی تاریخ ۱۲۷۲، که بنا بر تأکید امینیان در ترنج‌های خانه بنی‌کاظمی آمده، این انتساب را بی‌اثر می‌کند، زیرا علی مریم در این سال کودک بوده است (همان، ۱۷). هم‌چنین امینیان بنای خانه‌های طباطبایی، بروجردی و امین‌الدوله (که تخریب و به جای آن بیمارستان نقوی ساخته شده است) را کار علی مریم می‌داند، گرچه در این باره شواهدی ارائه نمی‌کند (امینیان، ۱۳۷۵: ۷). این ادعا را حلی و شاطری هم به دلیل عدم تقارن زمان ساخت با زمان زندگی علی مریم و هم به جهت عدم تناسب با توانمندی‌های وی رد می‌کنند.

بررسی امکان ساخت تیمچه امین‌الدوله به دست علی مریم

۱. بررسی دیدگاه‌ها بر پایه روایت‌های شفاهی

گویا سیف‌الله امینیان، فعال میراث فرهنگی، اولین کسی است که علی مریم را سازنده تیمچه امین‌الدوله معرفی کرده است. وی از قول حاج‌علی‌اکبر داودآبادی، فروشنده مصالح، نقل می‌کند از پدر خود، حسن گچ‌پز، که ادعا می‌کرده در پانزده‌شانزده‌سالگی هنگام حمل گچ برای ساخت

تیمچه امین الدوله، علی مریم را در حال ساخت این بنا دیده است، هم‌چنان که خانه امین الدوله، که اکنون تخریب و به جای آن بیمارستان نقوی بنا شده، نیز توسط علی مریم ساخته شده است (امینیان، ۱۳۷۵: ۱۰). هم‌چنین امینیان ادعا می‌کند: «چند سال قبل در جریان بررسی یکی از حجرات طبقه فوقانی تیمچه یا کاروان‌سرای مشهور امین الدوله که در بازار کاشان بازارچه میانه‌چال واقع است، بیت زیر را که بر روی تخته چوبی متعلق به در حجره نوشته بود، ملاحظه و یادداشت نمودم: «سَنَمَار دُورَان، علی مریم است/ که استاد معماری عالم است» (امینیان، ۱۳۷۵: ۸). این شعر نیز مبنای دیگری برای ادعای وی شده که تیمچه امین الدوله را علی مریم ساخته است. این درحالی است که این شعر، بنابه فرض صحت ادعا، هیچ دلالتی به ساخت تیمچه امین الدوله به دست وی ندارد. اساساً نه این‌جا و نه هیچ جای دیگر ادعایی از علی مریم درباره ساخت تیمچه امین الدوله در دست نیست. امینیان هم‌چنین علی مریم را سازنده بناهای خانه‌های طباطبایی، بروجردی و امین الدوله می‌داند، گرچه در این باره شواهدی ارائه نمی‌کند (همان، ۷). استاد اکبر حلی معمار سرشناس معاصر کاشانی که مطالعات زیادی در تاریخ شفاهی معماری کاشان با مصاحبه از استادان معماری قرن اخیر کاشان و بازماندگان آنان انجام داده، بر آن است که به گواهی خاندان و بازماندگان علی مریم و دیگر اسناد، وی فاقد توانایی لازم برای ساخت بناهایی چون خانه‌های طباطبایی، بروجردی و تیمچه امین الدوله بوده است، از طرفی زمان ساخت این بناها را قدیمی‌تر از دوره زندگی وی می‌داند. حلی مدعی است که مصاحبه‌ای با حاج محمد معمار، نوه و شاگرد علی مریم، در کهنوت سن وی صورت داده و درباره انتساب ساخت این بناها به علی مریم سوال کرده است. در پاسخ حاج محمد معمار به کلی منکر ساخت این بناها توسط علی مریم شده و اساساً وی را واجد توانایی ساخت این بناها نمی‌دانسته است، جز این‌که گاهی این خانه‌ها را مرمت می‌کرده است. بنابر قول حلی انتساب این بناها به علی مریم احتمالاً به اعتبار اسناد مرمتی مربوط به این بناهاست که وی امضا کرده است و اگر چنین اسنادی باشد، مبین ساخت و طراحی این بناها توسط وی نیست، بلکه نشان می‌دهد که بعدها آن بنا را مرمت کرده است. ضمن این‌که به لحاظ تاریخی ساخت این خانه‌ها و بناهایی چون تیمچه امین الدوله توسط علی مریم ممکن نیست، زیرا زمان ساخت آن‌ها با دوره زندگی او هم‌خوانی ندارد. درواقع این بناها پیش از وی در کاشان ساخته شده است (حلی، ۱۳۹۸)، زیرا خانه‌های کاشان حدود ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال قدمت دارند. حلی بر آن است که امروزه معمار هیچ یک از خانه‌های مشهور

دوره قاجاری کاشان را نمی‌شناسیم، به‌جز خانه عطارها که از همه جدیدتر است و به دست استادماشاالله پامناری ساخته شده است (حلی، ۱۴۰۴).

حلی بر آن است که به‌هیچ‌وجه در میان معماران کاشان شهرت نداشته که تیمچه امین‌الدوله را علی مریم ساخته باشد و همه این مسئله را نفی می‌کرده‌اند (حلی، ۱۴۰۴). علی اصغر شاطری نیز که زندگی هنرمندان کاشان و تاریخ سنگ مزار علی مریم را بررسی کرده، نسبت ساخت تیمچه امین‌الدوله، خانه‌های تاریخی طباطبایی و بروجردی را به وی نفی می‌کند (شاطری، ۱۴۰۰، ۴۹۶).

استاد اصغر تسلط (۱۳۱۰-۱۴۰۴) که زمان مرگ علی مریم را به خاطر دارد، در مصاحبه‌ای به‌شدت با این عقیده مخالف است که تیمچه امین‌الدوله به دست یا طرح علی مریم ساخته شده باشد، نه از این جهت که به لحاظ زمانی سازگاری بین زمان حیات وی و ساخت تیمچه امین‌الدوله وجود ندارد، بلکه از این جهت که علی مریم را معماری در حد ساخت این تیمچه نمی‌داند و بر آن است که وی بنای خوبی بوده، اما به‌هیچ‌وجه مهارت ساخت بنایی مانند تیمچه امین‌الدوله را نداشته است (تسلط، ۱۴۰۳).^۱ این مسئله نشان می‌دهد که در میان معماران کاشان علی مریم سازنده امین‌الدوله شناخته نمی‌شده و تسلط هیچ روایتی در این باره از پدر و خانواده و دیگر استادان معماری کاشان نشنیده است. گویا این مسئله اصلاً در آن دوران مطرح نبوده است، از این رو از طرح این مطلب توسط امینیان برآشفته شده و حضوراً سراغ وی رفته و این ادعا را رد کرده است (همان).

طرفه آن‌که حتی امینیان پس از این که اساتید معماری کاشان و از جمله اکبر حلی این انتساب را رد کرده‌اند، در آخرین اظهار نظر خود دیگر علی مریم را سازنده تیمچه امین‌الدوله نمی‌داند و ادعای خود را درباره ساخت این تیمچه و خانه‌های مشهور کاشان توسط علی مریم پس می‌گیرد. وی بر آن است که در صورت امکان نشر آمادگی دارد، این مسئله را رسماً اعلام کند. امینیان در گفت‌وگو با نگارنده اذعان دارد: «من به استناد قول حاج اکبر داودآبادی که می‌گفت: "پدر من نقل می‌کرد که تیمچه امین‌الدوله را علی مریم ساخته است" (این حرف) را گفته‌ام، بعدها قول استاد (اکبر) حلی که تیمچه را رمضان‌علی توپچی ساخته، پذیرفتم و اگر چاپ (مجله) اثر ادامه داشت، اصلاحیه می‌زدم» (امینیان، ۱۴۰۴).

۲. سنجش آثار معماری ساخته‌شده به دست علی مریم

یکی دیگر از معیارهای تشخیص ساخت یا عدم ساخت تیمچه امین الدوله و خانه‌های مهم قاجاری کاشان به دست علی مریم، مقایسه بناهای ساخته‌شده به دست وی با این آثار است. آثار شناخته‌شده علی مریم در کاشان عبارتند از آب‌انبار صالح‌بیک، مقبره سیدمحمد علوی بروجردی، رسمی‌بندی گنبد زیارتگاه گلچقانه (حلی و موسی نژاد، ۱۴۰۴).

تصویر ۹: مقبره سیدمحمد علوی بروجردی در قبرستان فیض کاشان، از ساخته‌های علی مریم

یکی از بناهای منتسب به علی مریم مقبره خانوادگی محمدحسین توکل واقع در قبرستان فیض کاشان است که آرامگاه سیدمحمد علوی بروجردی در آن قرار دارد. بنایی چهارتاقی یا چهارصفه با پلان مربع حدود ده‌درده که چهار گوش آن را پخ کرده‌اند، این بنا اکنون چندپله از سطح قبرستان پایین‌تر است، حدود پنج‌متر ارتفاع دارد. سقف فضای میانی شامل گنبد آجری است که به‌خوبی کار شده، اما فاقد تزئینات خاصی است. در سه سوی صفههای کم‌عمق آن پنجره و یک سو در ورودی است. تمام بخش بیرونی آجرکاری شده است. بنا خوش‌ساخت و باصفاست، اما ویژگی معمارانه و یا هنری خاصی ندارد (تصویر ۹).

بنای دیگر آب‌انبار محله صالح‌بیک است که امروز در نبش خیابان فاضل‌نراقی و جنب مدرسه تازه‌ساز تبریزی است. محله صالح‌بیک پاتوق علی مریم بوده و خانه وی در این محل در همین محدوده بوده که در ایجاد این خیابان از بین رفته است.

تصویر ۱۰: آب‌انبار صالح‌بیک در محله صالح‌بیک، خیابان فاضل‌نراقی کاشان از کارهای علی مریم

این آب‌انبار آجری نسبت به دیگر آب‌انبارهای مشهور کاشان کوچک است. لچکی‌های سردر اصلی بیرونی کاشی معقلی است و لچکی داخلی شامل گل‌وبوته اسلیمی در زمینه لاجوردی و کتیبه «سلام الله [علی] الحسن و الحسین و اصحاب الحسین» است و دو ترنج زردرنگ میان لچکی‌ها کار شده است. در جانبین طاق لنگه‌ای اصلی، عبارت «یا علی» به قرینه با آجر لعابدار فیروزه‌ای به صورت معقلی کار شده است. در مقابل و پیشانی کتیبه سنگی وقف‌نامه آمده است:

۱۳۷۸

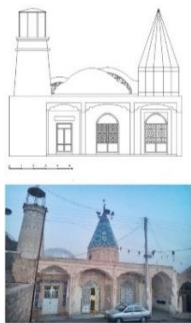
بسم الله الرحمن الرحيم

هرآن‌کس خیر را بنیاد از بهر خدا بنهاد
خداوندش در رحمت ز روی مرحمت بگشاد
تو هم آب گوارا نوش کردی چون از این منبع
گو لعنت ز حق بر قاتل شاه شهیدان باد
پی تاریخ سال و نام بانی گفت اخباری:
«بنای خیر را بنهاد حاجی حمزه قناد»

بر اساس این شعر بانی بنا حاجی حمزہ قناد است، گرچه در آن به نام سازنده اشاره ای نشده، اما مادہ تاریخ ساخت آب انبار کہ شامل ہمہ حروف مصرع آخر و معادل سال ۱۳۳۳ است، با زمان زندگی علی مریم قابل تطبیق است، زیرا منطقاً باید تاریخ بہ قمری باشد نہ شمسی، با این اوصاف در بالای کتیبه عدد ۱۳۷۸ آمدہ کہ بہ لحاظ قدمت شناختہ شدہ آب انبار، طبعاً سال قمری است. از این رو ممکن است این تاریخ مربوط بہ تعمیرہای بعدی بہ ویژه زمان احداث خیابان از مقابل این آب انبار باشد، با این ملاحظہ کہ در مادہ تاریخ بہ سال ساخت یعنی ۱۳۳۳ قمری اشارہ شدہ است (تصویر ۱۰). سراینده مادہ تاریخ خود را با تخلص «اخباری» معرفی کردہ است کہ وی را نمی شناسیم. در مورد انتساب این آب انبار بہ علی مریم باید توجہ داشت کہ ممکن است سردر آن بعد از سال ۱۳۳۵ شمسی بعد از ایجاد خیابان بازسازی شدہ باشد.

بنای دیگر طاقی چہارلنگہ یا چشمہ ای است کہ در جانب شمال گنبد اصلی مخروطی زیارتگاہ گلچقانہ اجرا شدہ است. اصل بنا کہ شامل گنبدخانہ است باید پیش از دورہ قاجاری ساختہ شدہ باشد (جیحانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۰۹)، اما طاق گنبدگون کنار گنبدخانہ کوچک کہ آجرکاری خوب و رسمی بندی نہ چندان هنری در لنگہ های زیر طاق دارد بہ دورہ قاجاری می خورد و چنان کہ گفتہ اند، می تواند کار علی مریم باشد. مجموعہ گلچقانہ کہ از دورہ قاجاری کاربری حسینیہ نیز داشتہ در سال های اخیر دچار توسعہ ناموزون شدہ است (نک؛ پیشین، ۸۱-۱۱۴)، از جملہ دو ستون طاق مورد اشارہ برداشتہ و تبدیل بہ ستون و پلی فلزی شدہ است.

تصویر ۱۱: طاق چشمہ ای زیارتگاہ گلچقانہ با رسمی بندی منسوب بہ علی مریم و نمای جنوبی کہ طاق در میان گنبد مخروطی و منارہ پیداست

نسبت دادن ساخت بخشی از مسجد آقابزرگ بہ علی مریم، با توجہ بہ تاریخ ساخت بنا کہ ۱۲۴۸ قمری است (خاوری کوزہ کنانی، ۱۴۰۳: ۵۳۰؛ جمالی، ۱۳۹۲: ۲۳۱-۲۳۹)، بہ فرض صحت

به‌هیچ‌وجه مربوط به اصل بنا نمی‌تواند باشد زیرا هنگام ساخت آن هنوز علی مریم به دنیا نیامده بوده است (تصویر ۱۱).

در کاشان صدها بنای معمارانه با عظمت قاجاری شامل خانه‌ها، مدارس و مساجد، آب‌انبارها، سراها، زیارتگاه‌ها و آرامگاه‌ها است که مملو از عناصر ظریف هنری معماری است، اما بناهای منسوب به علی مریم واجد هیچ‌کدام از آن عناصر نیست و آرایه‌های معماری قابل توجهی ندارد. یا در مقایسه با آن‌ها عظمت و برجستگی ندارد. بنابراین مشکل بتوان معمار سه بنای مورد اشاره را همان سازنده بناهای باشکوه تیمچه امین‌الدوله و خانه‌های مشهور تاریخی کاشان دانست.

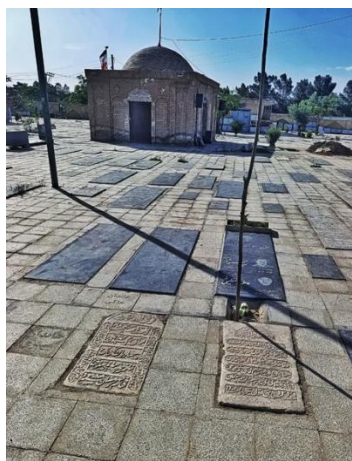
۳. بررسی دوره زندگی علی مریم و زمان ساخت تیمچه امین‌الدوله

برخلاف دیگر اطلاعات مربوط به علی مریم که عموماً مبتنی بر روایات شفاهی و غیرقطعی است، تاریخ دقیق مرگ وی مکتوب و قطعی است. در واقع محکم‌ترین و تنها سند مکتوب موجود درباره علی مریم سنگ قبر اوست. قبر وی و پسرش استادعباس در قبرستان فیض کاشان، کنار هم، با فاصله حدود ۲۰ متری شرق مقبره مازندرانیان و در بالاسر قبر آیت‌الله سیدحسین مناقب (م. ۱۳۷۷) داماد استادعباس، پسر علی مریم واقع است. در این محوطه قبرهای دیگری از افراد وابسته به این خاندان نیز هست، از جمله فاطمه (م. ۱۳۹۷) فروغ‌زمان (م. ۱۳۸۷) و علی‌رضا معاریان (م. ۱۴۰۰) فرزندان استادعباس. با این اوصاف تنها بر سنگ قبر علی‌رضا به‌جز نام پدر، نام پدربزرگ، با شهرت علی مریم نیز نوشته شده است. این که در هیچ‌یک از سنگ قبرهای قبلی نام پدربزرگ نیامده و در سنگ قبر خود و پسرش نیز شهرت علی مریم نیست، نشان می‌دهد در سال‌های اخیر شهرت پدربزرگ آن‌هم نه با نام شناسنامه‌ای محمدعلی معاریان بلکه با عنوان علی مریم بیش‌تر شده است.

به‌هرروی سنگ قبر علی مریم با طول و عرض تقریبی هفتاد در چهل سانتی‌متر است که پس از سولوحه «کل شیء هالک الا وجه»، نام متوفا و تاریخ مرگ آمده است: «وفات یافت مرحمت‌پناه آقای استاد محمدعلی معاریان کاشانی خلف مرحمت‌پناه [آقا؟] محمدصادق فی نهم شهر رمضان من شهر سنه ۱۳۵۰». در حاشیه دو بیت شعر درباره مرگ آمده که برخلاف معمول از پایین سمت چپ شروع شده است:

خیام تو را چه وارد قبر کنند	از پرس نکیرین کجا صبر کنند
کی از کرمش گذارد آقام علی	کآن‌جا دو نفر بیک نفر جبر کنند

گرچه به رغم آمدن نام خیام، روشن است که این شعر از وی نیست، اما معنای شعر این است که کرم علی بن ابی طالب نمی‌گذارد نکیر و منکر، متوفا را مجبور به پاسخ‌گویی کنند. سنگ قبر عباس پسر علی مریم کمی بزرگ‌تر از سنگ قبر پدر است و در کتیبه آن بعد از بیت شعری نام متوفا و تاریخ وفات بدین ترتیب آمده است: «آرامگاه آقای استادعباس معماریان، معماریان چو جام الست از جهان گرفت/ مأوا ز فعل خویش بی‌باغ جنان گرفت. وفات یافت مرحمت‌مآب آقای استادعباس معماریان فرزند ارجمند آقای محمدعلی معماریان کاشانی فی یوم بیست و هفتم شهر رمضان سنه ۱۳۷۱ مطابق اول تیرماه سنه ۱۳۳۱».

تصویر ۱۲: سنگ قبر محمدعلی معماریان (علی مریم) در قبرستان فیض کاشان با تاریخ ۱۳۵۰ قمری

سال تولد فرزندان استادعباس مریم نشان می‌دهد که در کودکی پدر خود را از دست داده‌اند، یعنی استادعباس احتمالاً عمری طولانی نداشته و ۲۱ سال بعد از مرگ پدرش علی مریم از دنیا رفته است. فرزندان عباس نیز بنابر اطلاعات سنگ قبر، عمری طولانی نداشته‌اند، پسرش علی‌رضا ۷۵ و دخترش فروغ‌زمان ۶۷ سال، دختر دیگر فاطمه که از سال تولدش اطلاع نداریم بیست‌سال زودتر از خواهرش از دنیا رفته است. بنابراین به نظر می‌رسد متوسط طول عمر افراد این خانواده زیاد نیست، با این اوصاف برای رسیدن به دیدگاه منطقی و محتاطانه باید عمری طولانی برای علی مریم فرض بگیریم.

برای فهم بهتر مسئله، دوره زندگی علی مریم را با زمان ساخت تیمچه امین الدوله مقایسه می‌کنیم. ضرابی کتاب تاریخ کاشان را سال ۱۲۸۷ هجری قمری آغاز و سال ۱۲۸۸ به پایان

رسانده است. وی در اواخر کتاب در ذکر ابنیه و عمارات کاشان از تیمچه امین‌الدوله یاد کرده، می‌نویسد که آن را «دو سال قبل» یعنی در سال‌های ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ قمری احداث نموده است (ضرابی، ۱۳۷۷: ۴۲۶؛ قس نراقی، ۱۳۷۴: ۲۰۰). طبعاً اقدام به ساخت این بنا باید از چندسال قبل از تکمیل صورت گرفته باشد، لاقلاً یکی دو سال قبل از سال ۱۲۸۵ هجری. از طرفی علی مریم در سال ۱۳۵۰ قمری یعنی ۶۵ سال بعد از ساخت تیمچه امین‌الدوله از دنیا رفته است. از تاریخ تولد علی مریم اطلاع دقیقی نداریم، اما حلی و موسی‌نژاد بر اساس تحقیقات شفاهی از نواده علی مریم، تولد وی را ۱۲۶۵ هجری قمری قید کرده‌اند. حسین پرتو بیضایی نیز (وفات ۱۳۴۸ شمسی) در ذکر معماران کاشان اشاره‌ای به دیدارش با علی مریم می‌کند که در حدود هشتادسالگی وی روی داده، گرچه تاریخ این دیدار را ذکر نمی‌کند. استاد اصغر تسلط (۱۳۱۰-۱۴۰۴) معمار کاشانی که مدعی است موقع مرگ علی مریم، کودک بوده و زمان مرگ وی را به خاطر دارد، سن وی را موقع مرگ حدود هشتاد سال می‌داند (تسلط، ۱۴۰۳). از جمع‌بندی موارد ذکرشده می‌توان دریافت که علی مریم احتمالاً حدود ۸۰ تا ۸۵ سال عمر کرده است. به‌هرروی در این صورت وی هنگام شروع ساخت تیمچه امین‌الدوله حدود ۱۵ سال سن داشته است. حتی اگر فرض کنیم علی مریم حدود ۹۰ سال عمر کرده است، وی موقع ساخت تیمچه بیست‌وچندساله بوده است و به نظر نمی‌رسد بنایی که از نظر ضرابی در ایران بی‌نظیر بوده و «استادان چرب‌دست سمنارنشان یک سقفی روی آن زده‌اند که عقل ناظران حیران است»، کار علی مریمی باشد که نوجوانی بیش نبوده و در بهترین حالت حدود بیست‌وچند سال سن داشته است.

چگونگی تجمیع دیدگاه‌ها (نسبت واقعی علی مریم و تیمچه امین‌الدوله)

پیش‌تر ذکر شد که علی مریم در خوش‌بینانه‌ترین دیدگاه در موقع ساخت تیمچه امین‌الدوله حدود پانزده تا بیست‌وپنج سال داشته است، از طرفی تنها امینیان مدعی است که شعری درباره وی در داخل بنا پیدا کرده که علی مریم را معماری زبردست معرفی کرده است، حتی در صورت پذیرش درستی این گزارش، وجود چنین شعری داخل یکی از حجرات تیمچه امین‌الدوله، باز هم بر این دلالت نمی‌کند که وی معمار این بنا بوده است، بلکه فقط می‌تواند مؤید این نکته باشد که وی در این بنا رفت‌وآمد داشته و احیاناً تعمیراتی در آن انجام داده است. اما پرتو بیضایی که خود علی مریم را دیده می‌نویسد: «و او کسی است که زیر دست معمار بنای کاروان‌سرای

امین الدوله کار کرده و در ساختمان این بنای عالی شرکت داشته. وی اضافه می‌کند «چندین سال است وفات یافته و بنده او را در سن تقریباً هشتادسالگی دیده بودم» (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۷). از نوشته کوتاه بیضایی برداشت می‌شود که احتمالاً علی مریم مدعی بوده که زیردست معمار بنای امین الدوله کار می‌کرده است. شاید این گفته را خود بیضایی از زبان علی مریم شنیده باشد، چون اشاره به دیدار با وی می‌کند. بنابراین اگر علی مریم را کارگر جوان یا شاگرد بنایی بدانیم که در تیمچه امین الدوله کار می‌کرده، و البته بعدها معمار شده است، با عمر هشتاد تا نود ساله احتمالی وی تعارضی ندارد، گرچه نمی‌شود به صرف استناد به این گزارش کوتاه به این قطعیت رسید که وی حتی شاگرد بنای تیمچه بوده، اما می‌توان به درکی از علت طرح شایعه ساخت تیمچه امین الدوله به دست وی رسید.

امکان بررسی گمان‌هایی دیگر درباره معمار تیمچه امین الدوله

با این اوصاف حلی معمار بر آن است که بر اساس مصاحبه‌هایی که با معماران مشهور و کهن سال کاشانی انجام داده، معمار اصلی یا سازنده تیمچه امین الدوله نه علی مریم بلکه رمضان علی توپچی بوده است (حلی، ۱۴۰۴). از توپچی و کارهای وی اطلاعات مستندی در دست نیست، جز این که وی را پدر استاد جعفر معمار می‌دانند. همو که ساخت در مدرسه سپهسالار تهران مشارکت کرده و آثاری از جمله هفت کاسه باشکوه سقف هشتی دالان ورودی زنانه آن مدرسه، سردر موزه ملی ایران و کاخ شهوند سعدآباد (برای رضاشاه پهلوی) را ساخته است (بیضایی، ۱۴۰۰: ۹۹). حلی که با جواد شفاهی نجار سستی و همکارش استاد اصغر شعرفاف، پسر محمد شعرفاف معمار که شاگرد استاد جعفر کاشی پسر رمضان علی توپچی است، گفت‌وگوهایی داشته، می‌گوید این مسئله که تیمچه امین الدوله را رمضان علی توپچی ساخته برای آنان امری مسلم و پذیرفته شده بود (حلی، ۱۴۰۰). با این اوصاف هنوز دلیل قاطعی مبنی بر این که معمار این اثر باشکوه استاد رمضان علی پدر استاد جعفر بوده نیز در دست نیست، اما این انتساب، بر خلاف انتساب علی مریم، نمی‌تواند به کلی منتفی باشد و ممکن است در آینده شواهد اطمینان‌بخشی در این باره به دست بیاید.

جمع‌بندی

به‌عنوان جمع‌بندی باید گفت که ۱. ادعای مطرح‌شده مبنی بر ساخت این بنا به دست علی مریم توسط خبرگان این حوزه رد شده و حتی طرح‌کننده این دیدگاه نیز رای خود را پس گرفته است. ۲. هیچ منبع موثقی طرح و تایید نکرده که علی مریم معمار این تیمچه بوده است. ۳. آثار منسوب به علی مریم نیز بناهایی معمولی است و به‌هیچ‌وجه قابل مقایسه با معماری شاه‌کارانه تیمچه امین‌الدوله نیست. ۴. به لحاظ تاریخی امکان این که علی مریم در سنی باشد که ساخت این بنا را به وی واگذار کنند بسیار ضعیف است. ۶. این موارد کم‌وبیش درباره ساخت خانه‌های تاریخی و مشهور کاشان نیز صدق می‌کند و به همان دلایل ذکرشده، علی مریم را نمی‌توان سازنده این خانه‌ها دانست. ۷. با این اوصاف ممکن است علی مریم در دوره نوجوانی یا جوانی چنان‌که بیضایی نوشته است پیش دست سازنده این بنا شاگردی کرده و یا احیاناً در مرمت‌های بعدی بنا شرکت کرده باشد. ۸. ادعای دیگر مبنی بر این که معمار این تیمچه رمضان‌علی توپچی است، منتفی نیست، اما محتاج بررسی در صورت وجود اسناد و قرائن تاریخی است.

سپاس‌گزاری

در پایان ضمن تشکر از جناب دکتر حمیدرضا جیحانی بابت پیشنهادهایش برای بهتر شدن این مقاله، از جناب دکتر جواد قاضی شهرباف بابت نقدهای صریح به نسخه ابتدایی این مقاله و ارائه پیشنهادهای ارزنده که به بهتر شدن مقاله کمک کرد، سپاس‌گزار هستم. هم‌چنین قدردان جناب سیف‌الله امینیان و جناب استاد اکبر حلی هستم، برای فرصت گفت‌وگویی که در اختیار نگارنده گذاشتند. از جناب علی‌اصغر شاطری که به درخواست این‌جانب مصاحبه‌ای با مرحوم علی‌اصغر تسلط انجام دادند سپاس‌گزارم.

پی‌نوشت

۱. اصطلاحی که مکرر استاد تسلط درباره این موضوع به کار می‌برد این است که «علی مریم تیمچه امین‌الدوله بساز نبود».

منابع

امینیان، سیف‌الله (۱۳۷۵). استاد علی مریم معمار کاشانی، /ثر، ۱۷ (۲۸)، ۶-۱۸.
امینیان، سیف‌الله (۱۴۰۴). گفت‌وگوی شخصی با نگارنده، کاشان: اتاق بازرگانی کاشان (۱۴۰۴/۹/۱۰).

بهشتی، محمد؛ قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۸). فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی (ج ۱)، تهران: فرهنگستان هنر.

تسلط، علی‌اصغر (۱۴۰۳). گفت‌وگوی شخصی با علی‌اصغر شاطری، کاشان: مسجد صادقیه در خیابان محتشم. ۱۳۱۰، مصاحبه ۱۴۰۳/۱۰/۱۵.

بیضایی، حسین (۱۴۰۰). کاشانه دانش، تصحیح حسن عاطفی و افشین عاطفی، کاشان: ارمغان ادب.

جمالی، محمد (۱۳۹۲). «وقف‌نامه مسجد و مدرسه آقابزرگ»، هم‌نوا با قدسیان (ویژه‌نامه نخستین همایش علامه آخوند ملامحمد کاشانی)، کاشان: هم‌گام با هستی. ص ۲۳۱-۲۳۹.

جیحانی، حمیدرضا؛ صفیان، یاسمن (۱۴۰۵)، «بازتعریف محدوده قیصریه در بازار کاشان و شکل‌گیری یک مرکز جدید شهری در نیمه دوم دوره قاجاریه»، مطالعات معماری ایران، در آستانه چاپ.

جیحانی، حمیدرضا؛ مشهدی نوش‌آبادی، محمد؛ فرهادی‌وند، آمنه؛ قلندری، زهرا (۱۳۹۸). «زیارتگاه گلچغانه کاشان؛ مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر تحول تاریخی آن»، کاشان‌شناسی، پیاپی ۲۲، ص ۸۱-۱۱۴.

حلی، اکبر (۱۳۹۸). گفت‌وگوی شخصی با نگارنده، کاشان: تپه سیلک (۱۳۹۸/۸/۱۷).

حلی، اکبر (۱۴۰۴). گفت‌وگوی شخصی با نگارنده، کاشان: خانه تاج (۱۴۰۴/۹/۱۰).

خاوری کوزه‌کنانی، معصوم (۱۴۰۳). دیوان، تصحیح نرجس سپهرنژاد، کاشان: اما.

حلی، اکبر و موسی‌نژاد، فاطمه (۱۴۰۰). سایت «خانه هنرمندان

کاشان» <http://kashanart.com/post/fa/2308> تاریخ بازدید ۱۴۰۴/۸/۳۰.

حاج‌قاسمی، کامبیز؛ قیومی بیدهندی، مهرداد؛ سلیمانی، فخرالدین (۱۳۸۳). گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، جلد ده (بناهای بازار، قسمت دوم)، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات معماری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.

حیدری سورشجانی، رسول؛ سلیمی، زهرا (۱۳۹۳). تیمچه امین‌الدوله و بررسی میزان مطلوبیت

کالبدی‌کارکردی آن در بازار سنتی کاشان، کاشان‌شناسی، شماره ۷ (پیاپی ۱۳)، ۳-۳۱.

دیولافوا، ژان (۱۳۷۱). ایران، کلبه و شوش، ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.

سپهر، عبدالحسین (۱۳۷۸). مختصر جغرافیای کاشان، تصحیح افشین عاطفی، کاشان: مرسل.

ساطع، محمود (۱۳۸۹). کاشان در گذر سیاحان و ایران‌شناسان، کاشان: دعوت.

شاطری، علی اصغر (۱۴۰۰). *مزارات کاشان* (جلد اول)، کاشان: مجمع متوسلین به آل محمد.
 ضرابی، عبدالرحیم (۱۳۷۷). *تاریخ کاشان*، تهران: امیرکبیر.
 گزارش ثبتی تیمچه امین‌الدوله (۱۳۵۲). سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
 مدنی کاشانی، عبدالرسول (۱۳۷۸). *تاریخ اشرار کاشان*، به اهتمام حسین‌علی پورمدنی، کاشان: مرسل.
 نراقی، حسن (۱۳۷۴). *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

References

- Aminian, S. (1996). Master Ali Maryam, the architect of Kashan. *Asar*, 17(28), 6–18. [In Persian].
- Aminian, S. (2025). Personal interview with the author. Kashan: Kashan Chamber of Commerce, (1 December 2025). [In Persian].
- Beheshti, M, & Gheyumi Bidehendi, M. (2009). *Encyclopedia of Iranian Architecture in Persian References (Vol. 1)*. Tehran: Art Academy of Iran [In Persian].
- Tasallot, A.A. (2024). Personal interview with Ali-Asghar Shateri. Kashan: Sadeghieh Mosque, Mohtasham Street, (5 January 2025) [In Persian].
- Beyzaei, H. (2021). *Kashaneh-ye Danesh*. Edited by Hassan Atefi and Afshin Atefi. Kashan: Armaghan-e Adab [In Persian].
- Dieulafoy, J. (1887). *La Perse, la Chaldée et la Susiane : Relation de Voyage*. Paris : Librairie Hachette et Cie.
- Jamali, M. (2013). The Endowment deed of Agha Bozorg Mosque and School. In *Ham-Navā ba Qodsiyān* (Proceedings of the First Conference on Allameh Akhound Molla Mohammad Kashani), pp. 231–239. Kashan: Ham-Gam ba Hasti.
- Jeyhani, H, & Safian, Y. (2026). Redefining the Qeysarieh precinct in the Kashan Bazaar and the formation of a new urban center in the second half of the Qajar period. *Iranian Architecture Studies*. Forthcoming. [In Persian].
- Jeyhani, Hamidreza, Mashhadi Nushabadi, Mohammad, Farhadivand, Ameneh, & Ghalandari, Z. (2019). Golchoghaneh shrine of Kashan: A study of its architectural characteristics and historical development. *Kashan Studies*, (22), 81–114. [In Persian].
- Helli, A. (2019). Personal interview with the author. *Kashan: Sialk Hill* (8 November 2019) [In Persian].
- Helli, A. (2025). Personal interview with the author. *Kashan: Taj House* (1 December 2025) [In Persian].
- Khavari Kouzehkanani, M. (2024). *Divan*. Edited by Narjes Sepehrnezhad. Kashan: Amma [In Persian].
- Helli, A, & Mousanejad, F. (2021). *Kashan Artists House Website*. <http://kashanart.com/post/fa/2308> (Accessed: 21 November 2025) [In Persian].
- Hajghasemi, Kambiz, Gheyumi Bidehendi, Mehrdad, & Soleimani, Fakhr al-Din. (2004). *Treasury of Islamic Iranian Architectural Heritage, Vol. 10: Bazaar*

- Buildings, Part II*. Tehran: Documentation and Architectural Research Center, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University. [In Persian].
- Heidari Soureshjani, R, & Salimi, Z. (2014). Amin al-Dowleh Timcheh and an evaluation of its physical and functional quality in the traditional Bazaar of Kashan. *Kashan Studies*, 7(13), 3–31. [In Persian].
- Dieulafoy, J. (1992). *Persia, Chaldea and Susiana*. Translated by Ali Mohammad Farahvashi. Tehran: University of Tehran Press.
- Sepehr, A. (1999). *A Concise Geography of Kashan*. Edited by Afshin Atefi. Kashan: Morsal. [In Persian].
- Sate', M. (2010). *Kashan Through the Eyes of Travelers and Iranologists*. Kashan: Davat. [In Persian].
- Shateri, A.A. (2021). *Shrines of Kashan* (Vol. 1). Kashan: Majma'-e Motavasselin be Al-e Mohammad. [In Persian].
- Zarrabi, A. (1998). *History of Kashan*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Registration Report of Amin al-Dowleh Timcheh. (1973). National Organization for the Protection of Ancient Monuments of Iran. [In Persian].
- Madani Kashani, A. (1999). *History of the Outlaws of Kashan*. Edited by Hossein-Ali Pourmadani. Kashan: Morsal. [In Persian].
- Naraghi, H. (1995). *Historical Monuments of Kashan and Natanz Counties*. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries. [In Persian].